

ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ ПРАЦІВНИКІВ ГУБЕРНСЬКОЇ МЕЖОВОЇ СЛУЖБИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1760-1830-Х РОКАХ

Розглянуто освітній рівень працівників губернської межевої служби півдня України в останній третині XVIII – першій третині XIX ст. На основі архівних джерел проаналізовано можливості набуття ними спеціальних знань в умовах відсутності межових навчальних закладів. Висвітлено роль Волинської школи землемірів у підготовці кваліфікованих межових кадрів для півдня України.

Ключові слова: землеміри, межувальники, межева освіта, Новоросійська межева експедиція, Кременчуцька казенна школа, Волинська гімназія.

Рассмотрено образовательный уровень работников губернской межевой службы юга Украины в последней трети XVIII – первой трети XIX в. На основе архивных источников проанализировано возможности получения ими специальных знаний в условиях отсутствия межевых учебных заведений. Освещено роль Волынской школы землемеров в подготовке квалифицированных межевых кадров для юга Украины.

Ключевые слова: землемеры, межевщики, межевое образование, Новороссийская межевая экспедиция, Кременчугская казенная школа, Волынская гимназия.

The article considers educational standard of the province land-surveying service workers in the south of Ukraine in the last third of the 18th century – first third of the 19th century. It analyses archives sources to study the ways of receiving special knowledge under the absence of land-surveying educational institutions. The role of Volyn land-surveying school in training skilled land-surveying personnel for the south of Ukraine is highlighted.

Key words: land-surveyors, land-surveying education, Novorossiysk land surveying expedition, Kremenchug public school, Volyn high school.

Після виходу у 1765 р. Маніфесту імператриці Катерини II про нові засади державного межування земель [1, с. 329–332] в Російській імперії, починаючи з 1766 р., широко розгорнулися роботи по так званому генеральному межуванню земель. Його головною метою було встановлення і офіційне затвердження непорушних меж земельних ділянок кожного власника, щоб ліквідувати підстави для численних, часом дуже жорстоких, суперечок, а заодно й упорядкувати державний земельний облік.

Для проведення цієї масштабної роботи створювалося декілька межових контор, які по завершенні межування однієї губернії мали пересуватися до іншої [2, с. 115, 186–187]. Межева служба вимагала від працівників спеціальних знань, насамперед хоча б основ математики, геодезії та креслення. За таких обставин стрімко зріс попит на кваліфікованих землемірів. Однак спеціалістів катастрофічно не вистачало: за перші три роки пошуків з 1765 до 1767 р. по всій імперії знайшлося лише 85 офіцерів і нижніх чинів, які зголосилися присвятити себе межевій справі [3, с. 499].

Дефіцит землемірних кадрів і державне значення межування спричинили до відкриття в 1779 р. при Московській межевій канцелярії Костянтинівської

землемірної школи (реорганізованої у 1819 р. на училище, а в 1835 р. – на межевий інститут), яка стала основним і єдиним на той час межовим навчальним закладом у Росії. На випускників цієї школи чекали всюди, тому вони працевлаштовувалися переважно в центральних російських губерніях, а у віддалені, у тому числі південні, губернії імперії не потрапляли.

Питання історії межевої освіти початкового періоду побіжно висвітлені у працях дорадянських дослідників, присвячених теорії й практиці межевої справи та історії межевого законодавства. Серед них можна назвати таких авторів середини XIX – початку XX ст., як І. Є. Герман [4], П. В. Дензін [5], П. І. Іванов [6], С. П. Кавелін [7], В. П. Мордухай-Болтовської [8], С. Д. Рудін [2]. Однак усі вони обмежувалися викладом історії Костянтинівського межевого інституту, не торкаючись питань організації освіти межових кадрів на регіональному рівні. В радянській та сучасній українській і зарубіжній історіографії це питання також є недостатньо розробленим, як і історія межевої справи в цілому. Заслужують на увагу загальні дослідження історії середньої та вищої освіти в Україні О. П. Удода [9], історії математичної освіти О. М. Гапак і П. О. Та-

деєва [10], історії геодезії Г. М. Тетеріна [11], певною мірою дотичні до питань історії освіти південно-українських землемірів.

Джерельну базу дослідження становлять архівні документи фонду Херсонської губернської креслярні, який зберігається в Державному архіві Херсонської області і є найповнішим зібранням документів межових установ півдня України дорадянського періоду. За темою публікації становлять інтерес реєстри вхідної й вихідної кореспонденції Новоросійської і Вознесенської межових експедицій, а також службове листування південноукраїнських землемірів кінця XVIII – першої третини XIX ст., котре інколи містить фрагментарні відомості про отриману межовими працівниками освіту.

Метою даної розвідки є розгляд освітнього рівня працівників губернських межових установ півдня України останньої третини XVIII – першої третини XIX ст. та простеження шляхів його набуття: від отримання конкретних знань і навичок при виконанні практичних межових робіт до оволодіння професією у спеціальних навчальних закладах.

Тим часом говорити про генеральне межування південноукраїнських земель у другій половині XVIII ст. було ще надто рано, оскільки вони тільки починали включатися до складу Російської імперії, поступово прирощуючись до утвореної у 1764 р. Новоросійської губернії. Тож спершу треба було провести стабільні адміністративно-територіальні кордони й розділити нові землі між землевласниками. Цим мала займатися спеціальна межова установа, функціонально відмінна від межових контор. Першою межовою установою стала Новоросійська межова експедиція, діяльність якої почалася в другій половині 1760-х років.

7 листопада 1775 р. побачило світ «Установлення для управління губерній Всеросійської імперії» – один із найважливіших державних актів екатерининської епохи, що ліг в основу всієї системи місцевого управління Російської імперії, чинний аж до повалення монархічного ладу. Цим документом, зокрема, запроваджувався повітовий поділ і, відповідно, створювалися посади губернських і повітових землемірів для виконання межових робіт за рішеннями місцевих адміністративних і судових органів [12, с. 232]. На початку 1777 р. Сенат регламентував взаємні кадрові переміщення землемірів межових контор і повітових землемірів [12, с. 502–503], з рекомендацією обирати в повітові землеміри «здібних і достойних людей», бажано з колишніх помічників землемірів – щоб знали усю службу [12, с. 481].

Однак різне історичне минуле та традиції землеволодіння південноукраїнських земель ще понад двадцять років після виходу «Установлення про губернії...» не дозволяли остаточно перейти до загальноімперського формату губернських межових штатів. Еволюція межових установ регіону проходила відповідно до адміністративно-територіальних змін та потреб галузі наступним чином: Новоросійська межова експедиція (1760-ті – 1784 рр.), катеринославський губернський і повітові землеміри (1784-1792 рр.), Катеринославська межова експедиція (1792-1797 рр.), вознесенський губернський і повітові

землеміри (1795-1796 рр.), Вознесенська межова експедиція (1796-1797 рр.), новоросійський губернський і повітові землеміри (1797-1802 рр.), херсонський губернський і повітові землеміри (з 1803 р.).

Отже, Новоросійська межова експедиція стала цілком своєрідною організацією, склад якої сформувався на підставі, з одного боку, штатного розпису Новоросійської губернії, з іншого – штатного розпису Московської губернської межової канцелярії та провінційних межових контор 1765 р., який мав стати примірним для усіх межових установ імперії [13, с. 96]. Штат експедиції багато в чому відступав від примірного штату. До її складу входили не лише землеміри, але й межувальники (*рос.* межевщики) – посада, котра навіть на той час була для решти імперії вже чимось із минулого, своєрідним спадком від «єлизаветинського» межування. Також, на відміну від примірного, штат Новоросійської межової експедиції офіційно включав посади помічників межувальників (посади межувальників та їхніх помічників проіснували до 1784 р. і були скасовані разом з межовою експедицією).

Оскільки штатних працівників не вистачало, губернська канцелярія за рахунок губернського бюджету оплачувала роботу позаштатних – так званих полкових чинів, відряджених до експедиції зі своїх військових частин [14, арк. 5, 6, 8, 10–12, 15–19, 21, 30, 35, 70]. Основними постачальниками кадрів стали поселені в губернії гусарські та пікінерські полки. При межовій експедиції їхні військово-службовці служили, як правило, помічниками межувальників і навіть межувальниками, а у себе в полках вони були вахмістрами, ротними квартирмейстерами чи капралами.

Позаштатні працівники Новоросійської межової експедиції набиралися з найбільш здібних військово-службовців: вони обов'язково вміли читати й писати російською мовою, а дехто й французькою та німецькою [14, арк. 32зв.], знали основні арифметичні дії та початки геометрії [14, арк. 1, 13, 24, 28 зв.], а дехто навіть і геодезії [14, арк. 28–28зв.]. Початкову освіту вони могли здобувати у гарнізонних школах або у Кременчуцькій казенній школі. В Кременчуці як у губернському центрі працювали чоловіча й жіноча казенні школи. Очевидно, чоловіча школа мала тісні зв'язки з Новоросійською межовою експедицією. Саме межова експедиція за приписом губернської канцелярії складала реєстри інструментів та посібників, котрі потрібно було закупити як для експедиції, так і для школи. У журналі реєстрації вихідних паперів експедиції за 1778 р. зберігся такий реєстр [15, арк. 14 зв.–17 зв., 19], який дає уявлення про програми викладання в обох школах. Так, чоловіча школа поділялася на німецький, французький, живописний, малювальний, арифметичний та геометричний (математичний), географічний та історичний, турецький, російський писемний та російський читальний класи. Судячи з кількості замовлених підручників, у кожному класі було від 10 до 20 учнів.

Спеціально підготовлених учителів не було, викладання вели ті самі військово-службовці з певним рівнем знань якогось предмета. У математичному

класі викладав ротний квартирмейстер [15, арк. 14 зв.]. Щодо рівня підручників, за якими навчалися в Кременчуцькій казенній школі, то вони були найпопулярнішими кожен у своїй галузі та найбільш розповсюдженими в Росії у другій половині XVIII ст., і вивчалися в основних навчальних закладах Росії, як-от у Морській академії, кадетських корпусах та університетах.

Учні арифметики та геометрії в Кременчуці студіювали «Арифметику» та «Теоретичну і практичну тригонометрію» професора Московського університету Дмитра Анічкова, «Повний курс математики для артилеристів та інженерів» французького інженера й математика Бернара Белідора, «Універсальну арифметику» професора математики й навігації Академії наук Миколи Курганова, «Практичну геометрію» інженера Степана Назарова [15, арк. 17]. Використання топографічних інструментів (астролябії, мензули) та мірного ланцюга забезпечувало набуття практичних навичок.

Випускники арифметичного та геометричного класу працевлаштовувалися в Новоросійській межовій експедиції: наприклад, у 1778 р. вона прийняла на службу трьох учнів казенної школи [14, арк. 21, 36, 39], причому один з них був виключений зі школи *«по нерозумінню ним наук»* [14, арк. 36]. У тому ж році один з помічників межувальника навчався паралельно зі службою, за що з метою заохочення за пропозицією генерал-губернатора додатково отримував зі шкільних коштів третину від свого полкового жалування [14, арк. 30].

Відомості про освіту землемірів Новоросійської межової експедиції надто скудні. Навіть попередня служба деяких із них при Межовій експедиції Сенату не обов'язково означала наявність атестатів якихось навчальних закладів. Імовірно, один із них, Іван Федоров, ще у середині XVIII ст. переймав досвід геодезиста Академії наук Омеляна Гур'єва, будучи солдатом Київського гарнізонного полку [16, с. 278]. А от інший, Федір Самойлов, закінчив Артилерійський шляхетський кадетський корпус, за програмою якого вивчав німецьку мову, малювання, арифметику, геометрію, артилерію, фортифікацію, початки архітектури, частково алгебру, механіку, історію та географію [14, арк. 23–23 зв.].

Однак можна стверджувати, що більшість південноукраїнських землемірів кінця XVIII – першої третини XIX ст., як губернських, так і повітових, мала за плечима лише домашню освіту, у кращому разі – казенну школу або училище. Така освіта здебільшого зводилася до знання граматики та чотирьох арифметичних дій. Проте, починаючи помічниками межувальників чи копійстами при межових експедиціях і межових конторах, майбутні землеміри вчилися копіювати й складати плани, вести діловодство, набували досвіду межових робіт безпосередньо на практиці.

Порядок вступу на посади землемірів (а до 1784 р. й межувальників) протягом усього досліджуваного періоду практично не змінювався. Усі бажаючі, котрі не мали досвіду роботи в межових установах, складали перед губернським землеміром іспит на

знання «землемірської науки». Як правило, перевірка проходила успішно, і губернський землемір рекомендував губернському правлінню кандидатуру на заняття вакансії [17, арк. 20–24 зв.; 18, арк. 4; 19, арк. 60]. Хоча офіційно землеміри призначалися Межовим департаментом Сенату, але зазвичай він не заперечував проти місцевих кандидатур, підтриманих губернськими правліннями.

В архівних джерелах не вдалося виявити жодних відомостей про те, чи працював хтось із випускників Костянтинівського землемірного училища протягом досліджуваного періоду на півдні України. Натомість значний внесок у розвиток межової справи на цих землях належить вихованцям Волинської гімназії (в історіографії її ще прийнято називати Кременецьким ліцеєм) у м. Кременець, заснованій у 1805 р. польським магнатом, громадським діячем та головним інспектором шкіл та училищ Київської, Волинської та Подільської гімназій Тадеушем Чацьким на базі колишнього єзуїтського колегіуму.

27 липня 1807 р. Олександр I затвердив доповідь міністра внутрішніх справ про заснування при Волинській гімназії школи землемірів [20, с. 1224–1226]. У доповіді йшлося про виключну важливість та потребу в кваліфікованих землемірах по всій імперії, яких, проте, *«...вельми мало і в багатьох місцях зовсім знайти їх неможливо»* [20, с. 1225]. Тож було вирішено з метою підготовки кадрів відкривати невеличкі школи землемірів при навчальних закладах. Волинська гімназія підходила для цієї справи якнайкраще: хоча на той час вона існувала лише два роки, проте встигла стати одним з найпрестижніших освітніх центрів як у західних губерніях Російської імперії, так і в Польщі. До викладання запросили видатних європейських учених, а система викладання та навчальні програми гімназії багато в чому були перейняті у Віленського університету. Навчалися в ній дворяни, і переважно поляки; викладання велося польською мовою [9, с. 88–89].

Волинська школа землемірів (інакше – школа геометрів чи землемірне училище) стала першим на українських землях спеціалізованим межовим навчальним закладом. Її студенти вивчали геометрію, тригонометрію, алгебру, практичне межування (нівелювання), топографічні малюнки, російську, польську та німецьку мови [20, с. 1226; 21, арк. 18зв.–19]. З першого ж курсу навчалися складати та копіювати карти і плани в різних масштабах [10]. По завершенні трирічного терміну навчання випускники, що навчалися за казенний кошт, мали відпрацювати чотири роки у межовому відомстві, причому перевага при розподіленні мала надаватися західним губерніям [20, с. 1226]. Перевагою випускників, що збиралися працювати за спеціальністю, ставало отримання першого класного чину – колезького реєстратора – одразу по закінченні школи [22, арк. 20–20 зв.].

Доля принаймні кількох випускників Волинської гімназії пов'язана з Херсонською губернією. Випускниками цього навчального закладу були херсонський губернський землемір Павло Гречина (рік випуску 1810, тобто один з перших випускників) [23, арк. 24зв.–25], ольвіопольський повітовий

землемір Зенон Коропачинський [21, арк. 18зв.–19], молодший землемір креслярні Іван Павловський [24, с. 243–244]. При цьому Коропачинський закінчив із відзнакою саме школу землемірів, по закінченні якої отримав землемірський столик з написом «*Волинська гімназія Зенону Коропачинському на знак поваги*» [21, арк. 18зв.–19]. Є непрямі свідчення, що цю школу закінчив ще один херсонський губернський землемір, Август Суцесвський [25, арк. 18]. Швидше за все, волинським випускником був і одеський повітовий землемір Микола Гадомський, призначений у 1827 р. на посаду «*недавно з казенного інституту*» [26, арк. 3–3 зв.]. Відчувається, що випускники пишалися своєю alma mater і при нагоді акцентували увагу керівництва на своєму освітньому рівні. У 1828 р. губернський землемір Гречина просив губернське правління списатися з попечителем Віленського університету, щоб підшукати на потенційну вакансію повітового землеміра когось із випускників Кременецького ліцею, «*...відомого широким і досконалим викладанням математичних та інших наук, для посади землеміра корисних, не менше й пильним наглядом за моральною поведінкою молодих вихованців...*» [27, арк. 17].

Однак уже з 1831 р. у зв'язку з польським повстанням Волинська гімназія була закрита, і таким чином правобережна Україна втратила потужний навчальний заклад університетського рівня. Але з тих пір підготовка землемірів уже стала частиною системи професійної освіти на українських землях: у подальші два десятиліття відкрилися землемірні відділення при казенних гімназіях у Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільському й Полтаві [9, с. 86].

У цілому отримана освіта та набуті навички забезпечували працівникам межових установ досить високий професійний рівень. Більшість претензій до роботи повітових землемірів була викликана не так незнанням ними своєї справи, як порушеннями службової дисципліни: повільністю у виконанні завдань, ухилянням від роботи та звітувань, самовільним межованням тощо. У виробничій сфері найбільше нарікань з боку губернських землемірів викликала якість складання підлеглими карт і планів:

неакуратність зображення та заплутаність текстових записів на генеральних картах [28, арк. 21; 29, арк. 13–13 зв.], помилки в обрахунках на спеціальних планах [30, арк. 39–39 зв.; 31, арк. 3–3 зв.; 10–10 зв., 14–14 зв.] тощо.

Невірні межі перемержувалися, помічені недоліки усувалися на нових планах, а старі могли зберігатися при креслярні як докази «*неакуратності і слабого знання наук*» [31, арк. 12; 32, арк. 19], хоча укладачі й виправдовувалися незалежними від них обставинами. Нечисленні випадки крайньої некомпетентності закінчувалися звільненнями. Решта працівників, допускаючи час від часу помилки та прорахунки в роботі, все ж були здатні виконувати її більш-менш успішно. Крім того, необхідно відзначити, що знання й досвід південноукраїнських землемірів робили з них універсальних технічних спеціалістів: на них були покладені обов'язки по проведенню різного роду доріг [2, с. 86-87], їм нерідко доводилося виконувати функції архітекторів по складанню проектно-кошторисної документації й нагляду за спорудженням і ремонтом будівель державної власності [33, арк. 16 зв.; 34, арк. 15–15 зв.; 35, арк. 18–19 зв.; 36, арк. 9, 15].

Становлення й розвиток губернської межової служби півдня України хронологічно припав на час, коли професійна освіта була рідкістю, а тим більше у такій віддаленості від імперських центрів. Єдиний межовий навчальний заклад знаходився у Москві і ніяк не міг забезпечити потребу регіонів в освічених кадрах. В останній третині XVIII – першій третині XIX ст. межовим працівникам доводилося здобувати необхідні спеціальні знання, вміння та навички переважно шляхом практичних робіт під наглядом досвідченіших колег. Однак у 1810-1830-х роках завдяки відкриттю Волинської землемірної школи спостерігався відчутний притік працівників, що вже мали базову професійну освіту. Освітньо-кваліфікаційний рівень землемірів автоматично вводив їх наряду з архітекторами, інженерами, механіками тощо до нечисленної, але помітної соціальної групи, котра згодом стала основою формування технічної інтелігенції Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ПСЗРИ I. – Т. XVII.
2. Рудин С. Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет. 19 сентября 1765 г. – 1915 г. – Пг., 1915. – 2, X, 547 с.
3. ПСЗРИ I. – Т. XVIII.
4. Герман И. Е. Материалы к истории генерального межевания в России. – М. : Типо-литография В. Рихтер, 1911. – 193 с.
5. Дензин П. В. Межевание и землеустройство в России. – Пенза : Паровая типо-литография Е. М. Грушецкой, 1909. – 73 с. , 2 л илл.
6. Иванов П. Опыт исторического исследования о межевании земель в России. – М. : Типография С. Селивановского, 1846. – 151 с.
7. Кавелин С. П. Межевание и землеустройство. Теоретическое и практическое руководство. С чертежами и образцами делопроизводства. – М. : Издание юридического книжного магазина «Правоведение» И. К. Голубева, типография И. Ц. Рябушинского, 1914. – 339 с.
8. Мордухай-Болтовской В. П. Межевые законы, с изложением и объяснением: I. Историко-юридических сведений о межевании в России, II. Ныне существующего порядка судебного-межевого разбирательства, III. Судебных доказательств по межевым делам и IV. Порядка ограничения и обмена крестьянских земель, а также возобновления межевых знаков. – СПб. : Паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1893. – [2], III, [1], II, 188 с. : табл.
9. Удод О. П. Середня та вища освіта на Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1970. – № 6. – С. 84-91.
10. Гапак О. М., Тадесв П. О. Розвиток шкільної математичної освіти на Волині та Закарпатті в XIX столітті: порівняльний аналіз [Електронний ресурс] – Науковий вісник Ужгородського Національного університету. – Педагогіка. Соціальна робота. – Вип. 14. – Ужгород, 2008. – С. 23–26. Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/natural/Nvuuv/Ped/2008_14/hapak.pdf

11. Тетерин Г. Н. История геодезии в России (до 1917 г.) : [учебное пособие] [Электронный ресурс]. – Ч. 3. – Новосибирск : НИИГАиК, 1992. Режим доступа: http://www.nsu.ru/icen/grants/lidar/SCIENCE/TETERIN_BOOKS/hist_geod.htm
12. ПСЗРИ I. – Т. XX.
13. ПСЗРИ I. – Т. XLIV. – Ч. 2: Книга штатов и узаконения о мундирах. Отделение 3-е. Штаты духовные. Отделение 4-е. Штаты гражданские и узаконение о мундирах.
14. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14 Херсонська губерньська креслярня, оп. 5, спр. 1.
15. ДАХО, ф. 14, оп. 5, спр. 6.
16. Александров Б. В. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в отделе рукописной книги Библиотеки Академии Наук СССР / Приложение II в кн. : Гнучева В. Ф. Географический департамент Академии наук XVIII века / [под ред. А. И. Андреева]. – М., Л. : Изд-во АН СССР, 1946. – С. 267–412.
17. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 498.
18. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 705.
19. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1083.
20. ПСЗРИ I. – Т. XXIX.
21. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 784.
22. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 976.
23. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1170.
24. ПСЗРИ II. – Т. IX. – Ч. I.
25. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1615.
26. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1203.
27. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1238.
28. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 340.
29. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 909.
30. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1102.
31. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1138.
32. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1072.
33. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 451.
34. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 871.
35. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1031.
36. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1082.

Рецензенти: Катренко А. М., д.і.н., професор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;
 Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.